

⁴⁴ Лановик Мар'яна, Лановик Зоряна. Усна народна творчість. Підручник. – Київ, 2006. – С. 63.

⁴⁵ Велесова книга. Легенди. Міти. Думи. / Упорядник Б. Яценко. – Київ, 1995. – С. 6.

SUMMARY

Irina Vovk

Mythological consciousness ancient Ukraine and its Christian modifications (literature sources)

The research deals with the topic of origin and development of mythological consciousness of ancient inhabitants on the territory of Ukraine at different times, starting from «the civilization of hunters» of the late Paleolithic Age, through mythological peculiarities and religious practice of «early farmers» and concluding with ramified system of mythological knowledge of proto-Slavic stage of the Migration Period (2nd 6/7th c. AD). This is an epoch of «higher» and «lower» mythology of paganism, an epoch of total pantheism, animistic beliefs, magical rituals of sacrifices as well as family and calendar rites. Assimilating old religion of proto-Ukrainians according to their beliefs Christianity created the notion of «demonology», which comprised the characters of pre-Christian faith in new modifications.

Keywords: «world of gods» and «world of spirits», «higher» and «lower» mythology, paganism, «demonology», proto-Ukrainians.

Андрій ЗЮБРОВСЬКИЙ

Семантико-світоглядні та емпірико-реалістичні основи традиційних приписів зберігання, розділення та споживання повсякденного хліба українців

Досліджуються народні приписи, прикмети, заборони та рекомендації, щодо етичних, етикетних та господарських традицій зберігання, розділення та споживання хліба. Автор робить висновок про те, що в основі означених традицій лежать, з одного боку, народні господарські знання, а з другого – народні світоглядні уявлення. Досліджувані норми мають на меті знівелювати можливий негативний вплив від неправильного (як з ритуального, так і з реального погляду) споживання повсякденного хліба.

Ключові слова: зберігання хліба, перевертання хліба, ніж, стіл, хлібні крихти, трапеза.

Процес випікання хліба не завершувався вийманням його із печі. Заключним етапом означеної акції було споживання хліба, яке, як і його

виготовлення, регламентувалося чималою кількістю прикмет, приписів, заборон та регламентацій, що виникли як на основі емпіричних народних знань, так і під впливом світоглядних уявлень українців. До пропонованого дослідження нами включені три комплекси уявлень: зберігання хліба (адже не всю випічку споживали одразу), розділення та споживання повсякденного хліба.

Питанням випікання, типологізації, семантико-світоглядних та реалістичних аспектів побутування кислого (вчиненого) хліба присвячена література¹, проте окреслене коло питань, на цей момент, залишається поза сферою безпосереднього зацікавлення науковців (окрім хіба що російського етнолінгвіста А. Страхова²).

Основною метою нашої статті є дослідження основних прикмет, приписів, табу, що регламентували зберігання, розділення та споживання повсякденного хліба українців та дослідження основних причин та джерел їх виникнення.

Важливу роль посідали приписи стосовно зберігання цього продукту. Основною їх метою було забезпечення правильного переховування хліба, що убезпечувало цей продукт від забруднення, черствіння, плісняви, а також від контакту зі шкідниками (мишами, тарганами).

Для того, щоб вберегти хліб від передчасного черствіння, його зберігали загорнутим у полотно (рядно)³. З аналогічних міркувань, а також, щоб вберегти печиво від шкідників, його складали у дерев'яні закриті засоби: скрині⁴, порожнини столу⁵, шафи («шинбарок» на Бойківщині⁶). Іноді з такою метою використовували пікню діжку – як діючу⁷, так і таку, яку, через зношеність, не використовували для заквашування тіста⁸. На Поліссі хліб зберігали у спеціально виготовлених для цього дерев'яних «ночвах» (кориті)⁹. Стосовно місця у хаті – це була найчастіше комора.

Одна хлібина, за українськими уявленнями, повинна була завжди лежати на столі: «Їден хліб положив (господар – А.З.), лежав він на столі, поки аж другого не спік. Той тепіро бере з'їсть, а той тепіро кладе на стіл»¹⁰. Власне, на думку російського вченого А. Страхова, покладення хліба на стіл сакралізує останній¹¹.

У росіян заборонялося класти хліб на примурівці печі біля ліжка: «там спить домовик»¹².

Гарячі боханці на Волині рекомендували класти не горизонтально, а на бік: щоб не відпарювалась і не відсирівала підошва¹³. Іноді, щоправда, щойно вийнятий хліб спеціально викладали горизонтально на підошву – у випадку, коли він дещо перепікався і був черствуватий¹⁴. Звернемо увагу,

що у поляків побутував припис, що забороняв класти гарячі боханці на соснову лавку, «щоб не натягнули запаху живиці»¹⁵.

Повсюдною в Україні (як і у інших слов'янських народів, македонців, білорусів, поляків¹⁶) є заборона перекидати хліб, зберігаючи його, догори підшвою¹⁷. Мотивації заборони різні:

- це вважалося «гріхом»¹⁸, бо «не годиться догори підшвою класти»¹⁹;
- у домі «буде сварка дуже»²⁰;
- вважалося, що якщо класти хліб таким чином, то «та верхня шкіра (верхня скоринка – А.З.) відстане»²¹.

Очевидно, такі приписи пов'язані із небажанням порушувати природне, ритуально «правильне», положення хліба, зумовлене уявленнями семантичної опозиції «верх-низ»²² (щоб не перевести хліб у «нижній» – негативний рівень). Зауважимо, що, за уявленнями росіян, перевертання хліба на столі провокує смерть у домі, оскільки призводить до радикального *перевертання* того благополуччя, що уособлюється в хлібі²³. Зазначимо, що подібні приписи побутували і у неслов'янських народів: у валлійців «обернутий хліб притягує диявола у дім»²⁴, у італійців зворотнє положення хліба вважається виявом неповаги до останнього²⁵.

Хліб був основною їжею українців окресленого регіону дослідження. Хв. Вовк Стверджував, що решта страв лише «приправи, щоб можна було з'їсти якомога більше хліба»²⁶.

Споживання хліба регламентувалося певними етикетними нормами. Зокрема, вважалося неприйнятним, сидячи за столом, не випускати хліб з рук²⁷. Вживання хліба вимагало від консумента чистоти. На Поліссі «гріхом є споживати і навіть торкатися хліба, будучи невмитим»²⁸, очевидно, з реалістичних міркувань – щоб не захворіти, беручи хліб брудними руками.

Заборонялося їсти хліб за спиною іншої людини – «з'їси його силу»²⁹. Табу на таке неприродне споживання печива зумовлене, ймовірно, уявленням про вразливість людини ззаду, що виникла, мабуть, на основі семантичної опозиції «зад-перед» («добрий-поганий», відповідно), як заборона дій у «задньому» – негативному просторі.

Загальнопоширеною в Україні була заборона на недоїдання шматків хліба. На Волині вважали, що це «жадно так»³⁰, «так не можна робити, поки не з'їси свого кусочка (другого брата – А.З.)»³¹. На Сіверщині такий шматок називався «озубок»³² і з ним пов'язувались такі прикмети:

- якщо з'їсти чужий «озубок», будуть боліти зуби (вербально озубок-зуб; зубний біль передається тому, хто доїдає від того, хто почав їсти). Очевидно, що у генетичному зв'язку з такими повір'ями є уявлення про те, що споживання хліба, погризеного мишами, покращує стан зубів того,

хто такий продукт їсть: «Казали: «Їж, їж, синочок, той хлібець. Мишка гризла – будуть моцні зуби»³³;

– в аналогічній ситуації – «з'їш силу того, хто залишив озубок» (вона передавалася тому, хто доїдав методом контактної магії);

– якщо зробити два «озубки» за столом – «хтось в природі голодний»³⁴. Певно цей «хтось» є ремінісценцією померлого предка. Недоїдання хліба символізувало незавершене жертвоприношення, тому «хтось» залишався голодним.

Повсякденне споживання хліба, що входило у сферу щоденного харчування, було (як і кожен прийом їжі) *трапезою*³⁵. Будь-яка трапеза розглядалась «як жертвоприношення вищим силам, воздання їм подяки, сповіщення їх про земні події, а взамін їх просили про допомогу, благополуччя і успіх»³⁶. А для успішного прийняття жертви необхідним вважалось її повне перетворення, тобто з'їдання, у даному випадку³⁷. Про справедливість наших міркувань свідчить прикмета із Полісся: «Якщо залишив недоїдений шматочок хліба, то цілу ніч снитимуться старці (жебраки)»³⁸. Жебраків часто у народній традиції іменують «дідами». Їм на Полтавщині віддавали хліб, призначений для символічного «кормління» душ покійних предків³⁹.

Власне, непрямо про зв'язок дідів-жебраків із душами покійних предків свідчить зближення їх образу із образом домовика. Адже за народними повір'ями, останній походив з першого члена сім'ї, що помер в новому домі⁴⁰. Доводять таке трактування ритуалізовані дії під час новосілля – «вхідчини» – на Волині. Один з гостей надягав на себе «берестяну личину з клоччяною бородою. Це – домовик; йому перша чарка й краший кавалок, аби він був до господаря добрий»⁴¹. Такий опис цього демонологічного персонажу ідентичний до ряджених у різдвяно-новорічній обрядовості – «дідів» – які символізували померлих родичів⁴².

Зазначимо також, що необхідність доїдати весь шматок хліба, що мотивувалася втратою сили, можливо, базується на уявленнях про єдність цілого та частини, за умовами якої залишена частинка означала ритуальну неповноту спожитого хліба, незавершеність трапези, яка і не надавала сили.

До хліба ставилися з особливою пошаною. Якщо він падав на землю, його піднімали та цілували⁴³, просячи пробачення. На Бойківщині при цьому говорили: «Господи, прости мене, бо хліб нас держит на світі білім»⁴⁴. Зазначимо, що подібні повір'я побутували в українських євреїв⁴⁵. Очевидно, таким чином нівелювали можливий негативний вплив символіки «відділення» (хліб відділявся від стола, сім'ї і т.д.).

Щоправда, на Бойківщині вважалося неприйнятним вживати хліб, що відпав від кусня у момент споживання: «Може, відпало вам від рота шось, тото «таке»⁴⁶, – його слід було віддати худобі.

Падіння хліба зі столу означало, що «хтось спішить»⁴⁷ (причиною падіння був поспіх та метушня у хаті = поспіх загалом).

Іноді необхідним вважалося споживати зіпсований хліб: «Цвілий хліб їси – не втопишся»⁴⁸ (Слобожанщина), «Цвілий, а шоб купатися вміти, шоб не втопитися їдять»⁴⁹ (Волинь). Напевно, зіпсований хліб виступав як своєрідний апотропей: хтонічний світ «не приймав» людину з таким хлібом всередині через «відразу» до зіпсованого продукту.

Крім того, цвілий хліб вважався неприродною їжею для живої людини. Проте, такий продукт, за уявленнями, був придатний до вжитку мешканцями «того світу» (потойбіччя, тобто), який уявлявся протилежністю земному світу (відповідно, і споживали там «антиїжу») ⁵⁰. Очевидно, таким чином споживач означеного продукту ставав символічно «неживим», полегшуючи його контакт із потойбіччям (хтонічним водним світом).

Існували приписи стосовно споживання хліба дітьми: «Щоб дитина була здорова і нерозбірлива у їжі, потрібно дати їй у перший день її народження соску із житнього пожованого хліба»⁵¹. Зазначимо, що в українських євреїв побутувала заборона вживання «разового» хліба вагітною жінкою, з метою забезпечення «делікатності» (антитеза до «грубості» разового хліба) дитини⁵².

Зазначимо, що, за уявленнями поляків, нешанобливе поводження з хлібом може призвести до смертельних наслідків⁵³.

Споживання хліба ознаменовувалось економією. Навіть черствим його намагались споживати в їжу, попередньо відсвіживши водяною парою⁵⁴. Зазначимо також, що свіжий гарячий житній хліб заборонялось вживати, бо «воно дає на желудок»⁵⁵.

Регламентувалося поводження з хлібними крихтами. Вони, будучи частиною «цілого» хліба, зберігають його символіку, поводження з крихтами зумовлене ставленням до хліба загалом⁵⁶.

В імітативній магії крихти, завдяки своїй множинності, уподібнюються насінню, зерну⁵⁷. А іноді носять і протилежні характеристики: «Шапки не годиться на стіл класти, бо скільки кришок на столі, стільки вошей буде в голові у того, що поклав»⁵⁸.

На Харківщині гріхом вважалося кришити хліб під час їжі⁵⁹, з міркувань, очевидно, антидії символіці «відділення» (крихти відпадали, відділялись від хліба). На Волині заборонялось згортати крихти хліба на землю⁶⁰. Очевидно, однією з причин є заборона топтати хліб ногами. Так,

зазначимо, у лужичан навіть був встановлений опис найтяжчого гріха: «Якщо би хтось поклав собі хліб в черевики і в цих черевиках ходив, то мав би найтяжчий гріх»⁶¹. Українці вдома часто ходили босоніж, вдягаючи взуття тільки при виході надвір. Якщо б змітати крихти на землю, то вони, прилипнувши до ніг, потрапили б у взуття. Зауважимо, що в українських болгарів заборонялося також спати на крихтах – снитимуться змії та ящірки⁶².

Заборона змітати крихти хліба на землю, очевидно, пов'язана із табу на часте поминання так званих «заложних» мерців (самогубців та тих, що померли неприродною насильницькою чи раптовою смертю – убитих, утоплеників тощо), яких не можна поминати, як інших покійників. Росіяни Пермської губернії для того, щоб пом'янути таких померлих, ставили страви, приготовані для них, під стіл, бо останні недостойні сидіти за одним столом із рештою душ предків⁶³. Можливо, вважалось, що крихти, які падають на землю чи потрапляють під стіл і виконують роль власне такого жертвоприношення, яке у повсякденності було заборонено (для цієї акції були встановлені чіткі дні⁶⁴).

За уявленнями українців, крихти хліба слід було віддавати курям⁶⁵ (іноді птахам взагалі) або домашнім тваринам. Очевидно, припис виник як ремінісценція жертвування (птахи – душі, «кіт – душа»⁶⁶). На Бойківщині вважали за необхідне крихти віддати теляті: «теля з'їло, гріху нема»⁶⁷. Стосовно вірності наших міркувань говорить припис із Слобожанщини, за яким «всі крихти повинні бути зібрані і кинуті в піч»⁶⁸, яка вважалась своєрідними воротами в потойбіччя.

Стосовно слухності наших міркувань про споживання хліба, як символічне жертвоприношення, свідчать і приписи стосовно розрізання та переламування хліба.

Такий акт регламентувався певними часовими заборонами. Так, на Поліссі заборонялося розрізати цілого боханця після заходу сонця⁶⁹. На Підляшші говорили, що якщо робити наступним чином, то такий хліб «швидко з'їдять»; слід було «хоча б «окраєць» залишити»⁷⁰. Вечір та ніч сприймалися як час активності потойбічних сил, тобто «невідповідний» певним діям. Також такий час наділений «спадною» символікою (сонце сідало – ішло «на спад»). Очевидно, що саме на таких уявленнях ґрунтується небажання вчиняти початкову дію у невідповідний момент. Порушення цього припису загрожувало зменшенням достатку, загалом збитками (наприклад, закладення дому до полудня прийнятне, після обіду, коли сонце йде «на спад» – ні⁷¹). Небажаним, очевидно, було також порушення ритуальної цілісності боханця у такий несприятливий момент.

Звідси вимога, закривати надрізану хлібину цілушкою⁷², відновлюючи вказану цілісність.

Заборонялося різати хліб у великі календарні свята (Великдень, Благовіщення, Воздвиження Чесного Хреста⁷³) та у неділю⁷⁴. Особливо маркувалося 11 вересня День Поминання Відсічення Чесної Голови Іоанна Хрестителя, яке в народі носить назву «Усікновеніє», або «Головосіки», протягом якого заборонялося різати хліб⁷⁵. Зрештою, в цей день побутувала заборона на розрізання будь-яких круглих предметів. В Білорусії, зазначимо, побутувало уявлення, «що відтята голова св. Іоанна протягом року майже цілком зростається з тулубом; проте коли в день Головосіки люди почнуть різати хліб, голова відпаде знову»⁷⁶. Власне, заборона різати хліб, ламаючи його натомість, походить із ремінісценції жертвоприношень покійним предкам: хліб в таких випадках слід було виключно ламати⁷⁷.

Розрізання хліба до обіду носило ритуалізовані ознаки. Робити це та наділяти печивом присутніх за столом міг лише чоловік – господар дому⁷⁸. Вибір виконавця не випадковий: якщо розглядати цей акт з позицій жертвоприношення, то чоловік виступає тут у ролі голови роду (можливо, рудиментарно, як «домашній жрець»).

Загалом, слід зауважити, що акт розрізання хліба практично завжди пов'язується із кислим хлібом, прісний не потребував розділення ножем – його просто ламали.

З другого боку, існувала заборона ламання вчинених боханців, оскільки вважали, що він від цього «мучиться»⁷⁹. Такі повір'я входять у комплекс уявлень про «життя і страждання хліба», за яким розрізання та споживання останнього вважалось його смертю. Крім того, за уявленнями українців Волині, не допускалось ламати вчинений хліб, бо «будуть заDIRки у пальцях, як ломити хліб»⁸⁰.

Із символікою помирання, очевидно, пов'язане накреслення на боханцеві ножем чи рукою хреста⁸¹. Це роблять також із апотропеїстичних міркувань (ніж – апотропей)⁸².

З вербально-імітативних, можливо, міркувань заборонялось розрізати хліб, хрестячи його попередньо, хлопцям і дівчатам – вони ще нікого не хрестили (не були «хресними батьками»⁸³).

Заборона жінкам різати хліб має в своїй основі символіку «помирання хліба»: їм заборонялось контактувати з речами, що носили ознаки «мертвих», а також убивати кого-небудь (навіть «хтонічних» істот – мишей, жаб) – порушення таких приписів спричиняло до втрати жінками «плідної» символіки. Набуття господинею «неплідних» символічних характеристик

мало негативно вплинути на випікання хліба – не сходило б тісто, наприклад. Застосування таким приписів стосовно кислого хліба, що наділявся символікою «зросту» (притаманною живим істотам), що підтверджує додатково хід наших думок.

Регламентувався порядок розрізання боханця. Серед основних вимог – заборона обрізання хліба з двох боків⁸⁴. Його треба було різати, починаючи з одного краю: «З якого боку різали, з того і різали. Почали, і так ріже до кінця вже там»⁸⁵. Очевидно, заборона ґрунтується на небажанні порушувати порядок розділення хліба, що, як і більшість процесів, регламентованих народною культурою, мають чітке уявлення про початок і кінець дії (переплутування їх місцями обов'язково, за повір'ями, призведе до негативних наслідків⁸⁶).

На відміну від заборони на ламання кислого хліба, прісний, навпаки, виключав, за непотрібністю, обробку ножем.

Загалом, переломлення печива, вважається ритуальним способом ділення хліба, пов'язане із забороною різати хліб ножем у ряді сімейних і календарних обрядів⁸⁷.

Звичай переламування хліба є ремінісценцією жертвоприношення духам предків. Так, жертвний хліб на Полтавщині переламували⁸⁸. Очевидно, припис стосовно ламання хліба у календарні свята також носить такий характер.

Ламання хліба є так само апеляцією до прісності. Прісний хліб є древнім, звідси його значне використання у поминальній обрядовості/культурі предків. Крім того, зрозуміло, що ламати кислий хліб просто незручно.

Отже, ламання хліба як акція набагато давнішого походження, ніж різання хліба, не було апотропеїзована використанням ножа, тому з упевненістю можна стверджувати, що припис на ламання хліба (як прісного, так і кислого) носить жертвну символіку і походить із пошанування душ померлих предків.

Приписи стосовно зберігання хліба були покликані, з одного боку, до забезпечення хліба від передчасного черствіння, появи плісняви, забруднення чи пошкодження шкідниками, а з другого – для правильного розташування хліба в системі координат світоглядних уявлень українців, зумовлених просторово-часовими та семантико-аксіологічними приписами, та забезпечення його ритуальної чистоти.

Споживання хліба було зумовлене як етичними та етикетними нормами приймання їжі, так і світоглядними уявленнями. Такі приписи були покликані забезпечити правильне споживання хліба як з реалістичної (наприклад, медичний припис, що забороняв вживати гарячий житній хліб),

так і з ритуально-магічної точки зору: встановлення таких умов споживання хліба, які б виключали можливість негативного впливу на подальшу долю консументів. Споживання хліба виступає як ремінісценція жертвовної трапези – жертвоприношення (очевидно, душам предків, в тій чи іншій іпостасі).

Приписи, що регламентували розділення хліба, покликані забезпечити правильний, з ритуального погляду, розділ цього продукту, відповідно до його фізичних якостей (прісний чи вчинений) та часових параметрів акції.

¹ Артюх Л. Хліб / Артюх Л. Українська кухня // Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. – К.: Либідь, 1994. – С. 81; Глушко М. Походження та джерела вчиненого хліба в українців (культурно-генетичний аспект) / Михайло Глушко // Народознавчі Зошити. – 2012 – № 1. – С. 3–18; Зюбровський А. Встановлення часових параметрів традиційного українського хлібопечення / Андрій Зюбровський // Україна в етнокультурному вимірі століть. Збірник наукових праць. Відповід. редактор П. М. Чернега. Випуск 2. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С. 368–380; Зюбровський А. Традиційна основа випікання хліба на Рівненщині (за матеріалами польових досліджень Гощанького та Острозького районів Рівненської обл. у липні 2009 року) / Андрій Зюбровський // Народознавчі Зошити – Львів, 2010. – № 5–6. – С. 776–783; Сумцов Н. Хлѣб въ обрядахъ и пѣсняхъ. – Харьковъ: Типографія Зильберберга, 1885. – 137 с.; Sumcow M. Starodawne sposoby przyrządzania chleba / Mikołaj Sumcow // Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1890. – Т. 4. – З. 4. – С. 639–657.

² Страхов А.Б. Культ хлеба у восточных славян. Опыт этнолингвистического исследования. – Мюнхен, 1991. – 246 с.

³ Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми «Хліб в традиційній культурі українців» зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 2 – 5 червня 2010 р. у Шумському р-ні Тернопільської обл. – Арк. 8; Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми «Хліб в традиційній культурі українців» зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 27–29 червня 2010 р. у Турківському р-ні Львівської обл. – Арк. 40.

⁴ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 21.

⁵ Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Турк. Львів. – Арк. 66.

⁶ Там само. – Арк. 52.

⁷ Там само. – Арк. 21.

⁸ Топорков А.Л. Дежа / А.Л. Топорков // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2. – Д (Давать-братъ) – К (Крошки). – С. 46.

⁹ Мандебура О. Традиційне харчування поліщуків: повсякденна їжа / Олеся Мандебура // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження

- / За ред. С. Павлюка, Р. Омеляшка. – Вип. 3. У межиріччя Ужа і Тетерева. 1996. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2003. – С. 327.
- ¹⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми «Хліб в традиційній культурі українців» зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 7 – 19 липня 2010 р. у Горохівському р-ні Волинської обл. – Арк. 179–180.
- ¹¹ Страхов А.Б. Культ хлеба у восточных славян. – С. 40.
- ¹² Звонков А.П. Очерки встаринной крестьянской Еламотского уезда Тамбовской губернии /А.П. Звонков // Этнографическое обозрение. – Москва, 1889. – № 2. – С. 77.
- ¹³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Горох. Волин. – Арк. 155, 194.
- ¹⁴ Там же. – Арк. 155.
- ¹⁵ Kubiak I., Kubiak K. Chleb w tradycji ludowej /Irena Kubiak, Krzysztof Kubiak/ – Warszawa, 1981. – S. 17.
- ¹⁶ Страхов А.Б. Культ хлеба у восточных славян. – С. 40.
- ¹⁷ Більський С. Деревня Ковали Житомирского уезда в Мас 1909-го года /С. Більський // Труды Общества Исследователей Волини. – Житомир, 1910. – Т.3. – С. 30; Милорадович В.П. Життя-буття лубенського крестьянина /В.П. Милорадович/ Українці: народні вірування, повір'я, демонологія /Упор., прим. та біогр. Нариси А.П. Пономарьова, Т.В. Косміної, О.О. Боряк; Вст. ст. А.П. Пономарьова; Іл. В.І. Гордієнка. – К.: Либідь, 1991. – С. 192; Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Турк. Львів. – Арк. 34.
- ¹⁸ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Турк. Львів. – Арк. 50.
- ¹⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Горох. Волин. – Арк. 19.
- ²⁰ Там же. – Арк. 269.
- ²¹ Там же. – Арк. 194.
- ²² Войтович В. Верх – Низ // Войтович В. Українська міфологія /Валерій Войтович. – К.: «Либідь», 2005. – С. 57; Толстой Н.И. Верх-Низ /Н.И. Толстой// Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. – М., 1995. – Т. 1. – А (Август) – Г (Гусь) – С. 345-346.
- ²³ Страхов А.Б. Культ хлеба у восточных славян. – С. 40.
- ²⁴ Милорадович В.П. Життя-буття лубенського крестьянина. – С. 192.
- ²⁵ Marenné W. Archivio per lo studio delle tradizioni popolari. Kwartalnik pod redakcją G. Pitregó i S. Salomone – Marino, Palermo † Turyn. Od r. 1894 (t. XIII) /W. Marenné / Przegląd czasopism // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1897. – T.11. – Z.2. – S. 375; Marenné W. Rzeczy ludowe włoskie /W. Marenné // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1889. – T. 3. – Z.4. – S. 842.
- ²⁶ Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу / Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології – Київ: «Мистецтво», 1995. – С. 84.
- ²⁷ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. Пер. с нем. К.Д. Цвиной. Примеч. Т.А. Бернштам, Т.В. Станюкович и К.В. Чистова. Послесл. К.В. Чистова. / Д.К. Зеленин/ – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 152.

- ²⁸ Pietkiewicz Cz. Higiena w życiu poleszuków / Cz. Pietkiewicz // Lud. – 1931 – Т. 30. – С. 29.
- ²⁹ Войтович В. Паляниця // Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К.: «Либідь», 2005. – С. 354.
- ³⁰ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 23.
- ³¹ Там же. – Арк. 43.
- ³² Зеленинь Д. Изъ быта и поэзии крестьянь Новгородской губернии. (По матеріаламъ изъ бумагъ В.А. Воскресенскаго) / Д. Зеленинь // Живая старина. Периодическое издание отдѣленія Императорскаго русскаго географическаго общества. – Спб., 1905. – Вып. 1 2. – С. 12.
- ³³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, Оп. 17, Спр.: Горох. Волин. – Арк. 127.
- ³⁴ Зеленинь Д. Изъ быта и поэзии крестьянь... – С. 13.
- ³⁵ Валенцова М.М., Узенева Е.С. Трапеза / М.М.Валенцова, Е.С. Узенева // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого. – М.: «Международные отношения», 2012. – Т.5. – С (Сказка) – Я (Ящерица) – С. 307.
- ³⁶ Там же. – С. 308.
- ³⁷ Бушкевич С.П. Жертва / С.П. Бушкевич // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2. – Д (Давать-братъ) – К (Крошки) – С. 208-209.
- ³⁸ Скуратівський В.Т. Берегиня: Художні оповіді, новели / Василь Скуратівський / – К.: Радянський письменник, 1988. – С. 140; Скуратівський В. Покуть / Василь Скуратівський / – Київ: Довіра, 1992. – С. 42.
- ³⁹ Милорадович В.П. Житъе-бытъе лубенскаго крестьянина. – С. 192.
- ⁴⁰ Сілецький Р. Поминальні мотиви в будівельній обрядовості українців / Роман Сілецький // Народознавчі Зошити. – Львів, 2001. – № 3. – С. 480.
- ⁴¹ Кравченко В. Етнографічний нарис (про Волинь) / Василь Кравченко / Дрєвляни. Збірник статей і матеріалів з історії і культури Поліського краю. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – Вип. 1. – С. 266.
- ⁴² Сілецький Р. Поминальні мотиви... – С. 480.
- ⁴³ Szukiewicz W. Wierzenia i praktyki ludowe (zabobony, przesady, wróżby i t.d.) zebrane w gubernji Wileńskiej / W. Szukiewicz // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1903. – Т.17. – З.3. – С. 279; Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 61, 73.
- ⁴⁴ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Турк. Львів. – Арк. 6.
- ⁴⁵ Lilientalowa R. Przesady żydowskie / R. Lilientalowa // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1900. – Т. 14. – З.5. – С. 641.
- ⁴⁶ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Турк. Львів. – Арк. 26.
- ⁴⁷ Пословицы, поговорки, крылаттыя слова, примѣты и повѣрья, собранныя въ слободѣ Сагунахъ, Острогожскаго уѣзда Воронежской губ. // Живая старина. Периодическое издание отдѣленія Императорскаго русскаго географическаго общества. – Спб., 1905. – Вып. 1-2. – С. 159.
- ⁴⁸ Яковлевъ. Пословицы, поговорки, крылаттыя слова, примѣты и повѣрья, собранныя въ слободѣ Сагунахъ, Острогожскаго уѣзда // Живая старина.

- Періодическое издание отдѣлення Императорскаго русскаго географическаго общества. – Спб., 1906. – Вып. 3. – С. 131–142; Вып. 4. – С. 136;
- ⁴⁹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, Оп. 17, Спр.: Горох. Волин. – Арк. 127.
- ⁵⁰ Виноградова Л.Н., Толстая С.М. «Тот свет» /Л.Н. Виноградова, С.М. Толстая// Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого. – М.: «Международные отношения», 2012. – Т.5. – С (Сказка) – Я (Ящерица) – С. 300.
- ⁵¹ Пословицы, поговорки, крылаттыя слова, примѣты и повѣрья, собранныя въ слободѣ Сагунахъ... – С. 154.
- ⁵² Lilientalowa R. Wierzenia, przesady i praktyki ludu żydowskiego /R. Lilientalowa // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1905. – Т.19. – З.2. – С. 169.
- ⁵³ Knoop J. Podania i opowiadania z w. ks. Poznańskiego /Jaroslaw Knoop // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1895. – Т. 9. – З. 3. – С. 480, 497.
- ⁵⁴ Зюбровський А. Традиційна основа випікання хліба... – С. 780.
- ⁵⁵ Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 61.
- ⁵⁶ Плотникова А. А. Крошки /А. А. Плотникова// Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2. – Д (Давать-братъ) – К (Крошки). – С. 685.
- ⁵⁷ Там же. – С. 685.
- ⁵⁸ Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край, снаряженной Русскимъ географическимъ обществомъ Юго-Западнаго отдела, собранныя Чубинскимъ П. П. / П. П. Чубинский/ – Санкт-Петербургъ, 1872. – Т.1. – С. 107.
- ⁵⁹ Сумцовъ Н. Ф. Этнографическій очеркъ /Николай Сумцовъ // Природа и население Слободской Украины. Харьковская губерния. (репринтное издание). – Х.: Издательство САГА, 2007. – С. 271.
- ⁶⁰ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 40, 73.
- ⁶¹ Černó A. Istoty mityczne Serbów Łużyckich. (Przekład z łużyckiego Bronisława Grabowskiego) / Adolf Černó // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1896. – Т.10. – З.1. – С. 70.
- ⁶² Державинъ Н. Очерки быта южно-русскихъ болгаръ. II. Повѣрья (Тексть и переводъ) /Николай Державинъ // Этнографическое обозрѣніе. – Москва, 1898. – № 4. – С. 124.
- ⁶³ Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии: Умершие неестественною смертью и русалки /Д.К. Зеленин / Вступ. ст. Н. И. Толстого; подготовка текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской. — М.: Издательство «Индрик», 1995. — С. 41-42.
- ⁶⁴ Там же. – С. 41.
- ⁶⁵ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 73.
- ⁶⁶ Вовк Хв. Сані в похоронному ритуалі на Україні // Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології /Хведір Вовк – К., 1995.- С. 332-333.
- ⁶⁷ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Турк. Львів. – Арк. 6.
- ⁶⁸ Сумцовъ Н. Ф. Этнографическій очеркъ... – С. 271.

- ⁶⁹ Мандебура О. Традиційне харчування поліщуків... – С. 327.
- ⁷⁰ Szukiewicz W. Wierzenia i praktyki ludowe... – S. 278.
- ⁷¹ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Польові етнографічні матеріали до теми «Будівельна обрядовість» зафіксовані Зюбровським Андрієм Вікторовичем 7-21 липня 2005 року у Старосамбірському р-ні Львівської обл. – Арк. 24.
- ⁷² Мандебура О. Традиційне харчування поліщуків... – С. 327.
- ⁷³ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Горох. Волин. – Арк. –121.
- ⁷⁴ Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2, Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 86, 101; Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Горох. Волин. – Арк. 268.
- ⁷⁵ Кондратович О. П. Народний календар Волинського Полісся від свята до свята / Олександра Кондратович. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. – С. 174; Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Горох. Волин. – Арк. 9.
- ⁷⁶ Moszyński K. Kultura ludowa słowian /Kazimierz Moszyński. – Kraków, 1929. – Część I: Kultura materjalna. – S. 297.
- ⁷⁷ Милорадович В. П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина. – С. 192.
- ⁷⁸ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография... – С. 151; Чубинский П. Труды. Т. I. – С. 109; Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 110.
- ⁷⁹ Плотникова А. А. Преломление хлеба /А. А. Плотникова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н. И. Толстого.– М., 2009. – Т. 4.: П (Переправа через воду) – С (Сито) – С. 255.
- ⁸⁰ Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119. – Оп. 17. – Спр.: Горох. Волин. – Арк. 193.
- ⁸¹ Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография... – С. 151; Чичула А. Народня пожива в Дрогобицькім повіті /А. Чичула// Матеріяли до української етнології. – Львів: З друкарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1918. – Т. XVIII. – С. 29; Чубинский П. Труды. Т. I. – С. 109; Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny /Oskar Kolberg/ – Kraków: Nakładem autora w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888. – Т. 3. – S. 151; Архів ІН НАН України. – Ф. 1, Оп. 2. – Спр.: Турк. Львів. – Арк. 72.
- ⁸² Страхов А. Б. Культ хлеба у восточных славян. – С. 42; Piątkowska I. Z życia ludu wieskiego w ziemie Sieradzkiej /I. Piątkowska // Wiśła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1889. – Т. 3. – Z.3. – S.496.
- ⁸³ Чубинский П. Труды. Т. I. – С. 109.
- ⁸⁴ Страхов А. Б. Культ хлеба у восточных славян. – С. 42; Архів ЛНУ ім. І. Франка. – Ф. 119, Оп. 17, Спр.: Горох. Волин. – Арк. 42.
- ⁸⁵ Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр.: Шумськ. Терн. – Арк. 115.
- ⁸⁶ Валенцова М. М., Узенева Е. С. Начало – Конец / М.М. Валенцова, Е.С. Узенева // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / Под общей ред. Н.И. Толстого – М., 2004. – Т. 3.: К (Круг) – П (Перепелка) – С. 372–376.
- ⁸⁷ Плотникова А. А. Преломление хлеба... – С. 255.
- ⁸⁸ Милорадович В. П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина. – С. 192.

SUMMARY

Andriy Zyubrovskyy

Semantic-worldoutlook and empiric-realistic basis of the traditional norms of bread preserving, separation and consummation

Paper deals with the folk omens, taboos and recommendations which are related to the ethic and etiquette household traditions of bread preserving, separation and consuming. The author makes a conclusion that the base of named traditions lays in the, from the one hand, folk household knowledge and in folk world seeing imaginations. This studied behavioral norms are called to minimize the possible negative fluence of the wrong, both ritual and realistic, bread consuming.

Key words: bread preserving, bread overturning, knife, table, bread scraps.

Роман ГУЗІЙ

**Карпатські повір'я
про нехрещених дітей**

На основі аналізу етнографічних і фольклорних джерел та матеріалів теренових досліджень висвітлено синкретичні уявлення і повір'я українців Карпат про посмертну долю нехрещених дітей, розкрито причини їхньої демонологізації, особливості поховання та способи символічного хрещення померлих немовлят. Ключові слова: нехрещені діти, душа, хрещення, уявлення, повір'я.

Повір'я про нехрещених дітей – об'ємна і ще не повно вивчена частина карпатської міфології, що охоплює різні за змістом і походженням світоглядні уявлення про посмертну долю немовлят, які народилися неживими чи померли до часу здійснення над ними церковно-християнського обряду хрещення. З певних причин, які окреслю далі, народна уява віддавна демонологізувала цю категорію померлих, наділивши їх рисами злих, небезпечних істот, що не відходять до потойбіччя, а блукають світом і надокучають, шкодять людям своїми з'явами й діями. Водночас, за іншими віруваннями, за певних обставин нехрещені таки потрапляють до загробного світу – чи то відразу по смерті, чи то згодом, завдяки здійсненню їхніми родичами чи іншими добрими людьми певних освячувальних чинностей.

Про різні способи символічного хрещення померлих немовлят, а також традиційні уявлення українських горян про їхню посмертну долю власне й ітиме у цій розвідці. Контекстно зверну увагу також на особливості обряду поховання нехрещених дітей та деякі охоронні звичаї, яких колись дотримувалися з метою унеможливлення їхніх посмертних з'яв.